

**БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ЛУҒАТ УСТИДАГИ
ИШЛАР ОРҚАЛИ НУТҚИНИ ВА ФИКРЛАШ ҚОБИЛЯТИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ**

*Бабашева Гулзавира Бектемировна,
катта ўқитувчиси., п.ф.ф.д (PhD)
«Умумий педагогика ва психология» кафедраси,
Ажинийез номидаги Нукус давлат педагогика институти,
Ўзбекистон*

---

*Маденова Несибели Абадбайевна
70110501 - «Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси
(бошланғич таълим)» мутахасислиги 2-босқич магистранти*

---

*Аннотация: Луғат орқали бошланғич синф ўқувчиларнинг нутқини
ва фикрлаш қобилиятини ривожлантириши ҳақида сўз юритилади.*

*Калт сўзлар: бошланғич синф ўқувчилари, ўқитиши самарадорлиги,
индивидуал хусусиятлари, луғат устидаги ишлар.*

**РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ РЕЧИ И МЫШЛЕНИЯ У
УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ РАБОТУ СО
СЛОВАРНЫМ ЗАПАСОМ**

*Бабашева Гулзавира Бектемировна,
Старший преподаватель., д.ф.п.н (PhD)
кафедры «Общая педагогика и психология»,
Нукусского государственного педагогического института,
Узбекистан,*

---

*Маденова Несибели Абадбайевна –
70110501 – Магистрант 2 курса специальности «Теория и
методика обучения и воспитания (начальное образование)*

---

*Аннотация: Словарный запас используется для развития речи и
мышления учащихся начальной школы.*

*Ключевые слова: младшие школьники, эффективность обучения,
индивидуальные особенности, работа над словарным запасом.*

**DEVELOPMENT OF SPEECH AND THINKING SKILLS IN
ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS THROUGH WORK ON
VOCABULARY**

*Babasheva Gulzavira Bektemirovna,
Senior teacher., Doctor of Philosophy in Pedagogical sciences (PhD)
«General pedagogy and psychology» department,
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Uzbekistan*

---

*Madenova Nesibeli Abadbayevna
70110501 - Master's student of the 2nd stage of the specialty «Theory
and Methodology of Education and Training (Primary Education)»*

Abstract: The vocabulary is used to develop the speech and thinking skills

of elementary school students.

Key words: elementary school students, teaching effectiveness, individual characteristics, work on vocabulary.

Глобаллашув даврида янги фикрлайдиган авлодни камол топтириш вазифаси анъанавий таълим мазмуни ва ўқитиш усуллари доирасида ҳал этилмагани тобора маълум бўлиб бормоқда. Бугунги кунда таълимда фактик материаллар жуда кўп бўлиб, бу мавжуд таълим тизими ва, биринчи навбатда, бошланғич мактаб таълими рационал-эмпирик фикрлашни шакллантираётганини кўрсатади. Айнан шунинг учун ҳам психологлар бошланғич синф ўқувчиларининг илмий билимларни тўғри ўзлаштиришда дуч келадиган қийинчиликлар сабабини кўришади. Муаммога ечим сифатида ўқитиш самарадорлигини ошириш йўллари ва воситаларини излаш – кенг қамровли психологик ва педагогик тадқиқотлар олиб борилиши тўғридан-тўғри жавоб бўла олиши таъкидланмоқда.

Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билув мотивациясини ривожлантиришга доир ёндашувлар ва изланишларнинг хусусиятлари хилма-хилдир. Масалан, анъанавий ўқитиш мазмуни ва мактаб амалиётида муайян натижаларга эришишда таълимни оптималлаштириш имкониятлари ва шартлари ҳамда ўзлаштиришнинг мотивацион жиҳатлари ўрганилади. Машғулот доирасида болаларнинг қобилиятлари ва индивидуал хусусиятлари фарқлари муаммоси аниқланади [1].

Муваффақиятсизликнинг психологик сабаблари, шунингдек, ақлий ривожланиш диагностикаси масалалари таҳлил қилинади. Муайян кўникмаларни шакллантириш усуллари ишлаб чиқиш билан бир қаторда, таълимни ривожлантириш принциплари ва моҳияти, ўқувчиларнинг когнитив фаолиятини бошқариш имконияти ва бошқа муҳим мавзулар муҳокама қилинади. Бунда қандай бўлмасин, ўрганиш билан боғлиқ психологик ва педагогик тадбирларнинг миқдори жуда катта бўлиб, кўп қиррали таълимни турли томондан ва ўзига хос жиҳатларини кўриб чиқишга имкон беради.

Луғат устидаги ишлар нутқ ўстириш ва фикрлашни ривожлантиришнинг дастлабки босқичи бўлиб, ёзма иш материали сифатида қаралади. Сўз стида ишлаш жараёнида бир хил кўшимчали ёки асосдош сўзлар; оҳангдош сўзлар; маънодош сўзлар; шаклдош сўзлар; зид маъноли сўзлар; кўп маъноли сўзлар топиш; берилган сўзларни қатнаштириб гап тузиш каби оғзаки машқ турлари қўл келади. Масалан:

1. Бир хил кўшимчали ёки асосдош сўзларга оид машқлар. Бунда ўқувчиларга айнан бир кўшимча асоси ҳар хил бўлган ёки турли

кўшимчалар

бир хил асосга кўшилишига доир топшириқлар берилади (масалан, (қумлық) қумлоқ, (таслық) тошлоқ, (суўлық) сувлоқ). Бу борада —Ким топқир? усули самарали бўлиб, қорақалпоқ тилида фаол қўлланиладиган араб, форс тилларидан ўзлашган сўзларнинг ўзига хос хусусиятларини англаб, уларни нутқда ўринли қўллашга ўргатади. Хусусан, хабар — ахбор (хабарлар), ахборот (жамланган хабарлар), мухбир (хабарчи) каби.

2. Оҳангдош сўзларга доир машқлар. Масалан, сўзлар маъносини бир ҳарф кўшиш билан ўзгартириш тарзидаги грамматик ўйинлардан фойдаланиш мумкин (...ил,...ит;...ой, ...ол;...ул, ...ун; ...ўз, ...ўн каби).

3. Маънодош сўзларга оид машқлар. Бунда ўрганилаётган асар матнидаги маънодош сўзларни топиш; сўзларнинг маъно товланишларини аниқлаш (айнан қайси сўз берилган гапга мос келишини нукталар ўрнига қўйиш тарзида); бирор кичикроқ матндан қайси сўз нотаниш бўлса, уларни алифбо тартибида шакллантириб изоҳлаш ёки маънодош сўзларга мос зид маъноли сўзлар қаторини ёзиш тарзида ҳам жараёни ташкил этиш мумкин.

Маънодош сўзлар билан ишлашда —Сўзлар занжири| усули ҳам тафаккурни чархлайди. Масалан, катта — улуг— буюк — зўр— азим— йирик— гигант (бийик-балент-жоқары) ва бошқ.

4. Шаклдош сўзларни аниқлашга оид машқлар. Шаклдош сўзлар иштирок этган бир неча гаплар асосида масалага мантиқан ёндашилади. Сўз аниқланиб, маъноси изоҳланади. Жумладан, банд (ф.-т.) — бўш эмас; банд (ф.-т.) — даста, тутқич; бўғин; банд (ф.-т.)—хужжатнинг рақамланган қисми; банд (ф.-т.) — тугун, боғлов [2] каби.

5. Қарама-қарши маъноли сўзлар топишга оид машқлар. Бунинг учун зид маъноли сўзлар иштирок этган мақоллардан фойдаланиш жуда қулай. Мисол учун, -Яхши сўз — жон озиғи, ёмон сўз — бош қозиғи, —Жаҳл —душман, ақл — дўст”. Шунингдек, асар қаҳрамонларига оид хусусиятлар қаторини шакллантириш вазифаси ҳам бу борада яхши самара беради. —Тўғри ва Эгри эртаги қаҳрамонларига оид сифатлар:

Тўғри — меҳнатсевар, оккўнгил; Эгри — дангаса, ичиқора ва ҳ.к.

6. Кўп маъноли сўзларга оид машқлар. Ўқувчилар кўп маъноли сўзлар хусусиятларини чуқурроқ англашлари учун уларга шаклдош сўзлар билан қиёслашга доир топшириқлар бериш мумкин.

7. Берилган сўзлар иштирокида гап тузиш машқлари. Мазкур вазифа бир ёки ундан ортиқ сўзларни гап ичида қўллаш тарзида ҳам уюштирилади. Масалан, сув, боғ, ҳаёт. Сув дала ва боғларга ҳаёт бағишлайди. Сўз танлаш,

сўз бирикмаси, гап тузишдан бошлаб, баён, иншо ёки ҳикоя яратишгача бўлган ижод жараёни юқоридаги каби машқ турларини

мунтазам ва режалиасосда олиб борилгандагина ўз самарасини беради.

Ўқувчиларнинг луғат бойлиги, орфографик билимлари ва матн яратиш кўникма-малакаларини ошириш ҳамда тафаккур тезлигини табиёлашда грамматик топшириқли интеллектуал ўйинлар, жумладан, — Сирли сандиқ ўйинининг имкониятлари қатта. Ўйинда топшириқ моҳиятини очиш тилсими – калит сўзлар билан боғлиқ бўлиб, улар тўғри ва ўрнида қўлланилса, муайян мавзудаги янги матн яратишга асос бўлади. Калит сўзларни топишдаги муваффақият маънодош сўзлар, шаклдош сўзлар, зид маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар, тасвирий ифодалар, сўзнинг ўз ва кўчма маъносидан фойдаланишида ўз аксини топади.

Ўқувчининг мавзуга доир калит сўзларни танлай олиши; сўз маъносидаги маъно нозикларини идрок қилиши; фикрий боғлиқликни ўрната билиш малакаси алоҳида ёндашувларни талаб қилади. Бунда нутқ материали, мавзуга оид сўз ёки сўз бирикмаларини фикр ифодаси учун мустақил ҳолда қўллашдан иборат. Масалан, -Бозор мавзусидаги матн яратиш учун ўқитувчи бозор (жой), савдо-сотик жараёнига тегишли бўлган сўзлар (гавжум, файз-барака, маҳсулот, нарх-наво, олди-сотди) ни кузатишлари асосида баён этишга доир вазифаларни бериши мумкин. Муаммоли таълимга асосланган ўқитиш усуллари мантиқий ва ижодий фикрлашга ундаш баробарида воқеа-ҳодисалар, нарса-буюмларнинг маълум бўлмаган жиҳатларини излаб топиш имкониятини беради. М.Махмутовнинг таъкидлашича, - муаммоли таълим билимларни ижодий ўзлаштириш ва фаолият йўллари қонуниятларига асосланган, илмий изланишнинг асосий жиҳатларини ўзида жамлаган, ўқитиш ҳамда ўқиш методлари, усулларини уйғунликда қамраб олган дидактик тизимни ўзида акс эттиради. У билимлар асосини чуқур ўзлаштиришни таъминлайди, ўқувчининг билим олишдаги мустақиллигини, ижодий қобилиятини оширади, дунёқарашини шакллантиради [3].

Ўқувчилар ижодкорлигини муаммоли таълим асосида ривожлантиришда ўқувчи мавжуд билимлари, ўрганилаётган воқеа-ҳодиса билан аввалги тасавури ўртасидаги қарама-қаршиликни англаб етиши муҳим. Бу зиддиятни ҳал қилишда унга олдин ўзлаштирган билими ва эгаллаган тажрибаси етарли эмас. Олимларнинг фикрига кўра, муаммони англашнинг ўзи ҳар қандай фикрлаш жараёнининг ибтидосидир. Муайян мавзу юзасидан муаммоли топшириқлар беришда қуйидаги кўрсатмалар тавсия этилади:

1) матнга тегишли сўзлар ёрдамида мавзуни аниқлаш (масалан, донишманд чол, етти ўғил, новда сўзлари ўқувчида аҳиллик, ҳамжиҳатлик мавзусидаги эртак мазмуни ҳақида тасаввур уйғотиш).

2) эртак қаҳрамонларини муайян ном остида гуруҳлаштириш ва

хатти-ҳаракатлари сабабларини асослаш. Хусусан, 1-синф—Ўқиш дарсида ўрганиладиган—Данышпан (Донишманд)[4] мавзусидаги эртақ қаҳрамонлари: уч ўғилнинг жанжалкаш, бир-бирини тушунмасликлари илдизларини аниқлашга доир муаммоли вазият яратиш.

3) аралаш ҳолда берилган эртақ қисмларини маълум изчилликда жойлаштириш; Жумладан:

Қадимда донишманд бир чол ўтган экан.

Одамлар:

– Ақлли чолнинг ўғиллари хўб аҳмоқ бўлиб ўсяпти-да, – дейишаркан.

Ўғилларни ёлғиз учратганда, уларга танбеҳ беришаркан. Унинг уч ўғли бор экан. Лекин улар оталарининг сўзига кирмас, ҳар қайсиси ўзича иш тутар экан. Катталари кичикларини дўшпослаб, кичиклари катталарига қарши бўлиб юрар экан [5].

4) таҳлил якунида —Ақлли чолнинг ўғиллари нима сабабдан буғилган

таёқчаларни синдира олмади?,—Чол тарбияда аҳлиқни қандай тушинтирди?,—Ўғиллар ўз хатоларини қандай англаб етишди?, — Чолнинг донишмандлиги қайси вазиятда яққол кўринди? ҳамда — Бугунги кунда ҳам чолнинг ўғилларига ўхшаш фарзандлар учрайдими? каби муаммоли саволлар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш мумкин.

Демак, бошланғич синфларда ўқув-билув мотивациясини ривожлантириш ўқувчилар фаолиятини ўз меҳнатидан қониқиш, топшириқларни бажариш жараёнида яратувчанликка руҳлантириш, мавжуд билимлардан янги вазиятларда фойдалана олиш каби кўникма ва малакаларини шакллантириш вазифаларини ҳал қилишга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Г.Бабашева. Бошланғич синф она тили таълимида ўқувчиларнинг ўқув-билув мотивациясини комплекс такомиллаштириш. Ўқув қўлланма Нукус «Билим»2020 46-б

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. Т.: —Ўзбекистон Миллий энциклопедияси| давлат илмий нашриёти. – 2006. – 156-б.

3. Махмутов М. И. —Современный урок. Вопросы теории: монография| 2-изд., испр.и доп. М.: —Педагогика|, 1986. – 184 стр.

4. Матчанов С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –108 б.

5. QutlimuratovB, Tájenov N, Oqıw kitabı: 1-klass ushın sabaqlıq. Qayta islengen jigirmanshı basılması. - Nókis: «Bilim» 2019. – 128 b